

ΑΠΟΝΤΕΣ ΑΠΟ ΟΛΟΥΣ

01

Ανασκαφή στην αναβαθμίδα που συνδέει τις αίθουσες Α και Β. Τα σώματα των ανασκαφέων σχεδόν υποδεικνύουν το πλάτος της αναβαθμίδας ενώ, εάν εξαιρέσουμε τις πηγές φωτός, αντιλαμβανόμαστε το απόλυτο σκοτάδι που κυριαρχεί και αγκαλιάζει τον χώρο. Στην εικόνα, η γράφουσα με την Katarina Gerometta (αριστερά). Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

Διεπιστημονικό
ερευνητικό πρόγραμμα
στο Καταφυγάδι Κυθήρων

ΠΑΡΟΝΤΕΣ ΣΕ ΛΙΓΟΥΣ

Κατερίνα Τρανταλίδου
Δρ Αρχαιολόγος-Αρχαιοζωολόγος, ΥΠΠΟ

ΤΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΤΟΠΙΟ

Η είσοδος του σπηλαίου, αθέατη στον περαστικό, έχει διανοιχθεί εντός μίας δολίνης (5x8 μ.), η οποία σχηματίστηκε στο όρος Μερμηγκάρι, σε υψόμετρο 476 μέτρων (εικ. 2)¹. Το Καταφυγάδι, ο «προστατευμένος» τόπος, βρίσκεται σε απόσταση 400 μέτρων νότια της κορυφής Λέσκα, επί της οποίας ανασκαφικές τομές έφεραν στο φως κεραμική της Εποχής του Χαλκού (και συγκεκριμένα των πολιτισμικών περιόδων: Πρωτοελλαδική, Μινωική ΙΒ–ΙΙ και, κυρίως, Μεσομινωική ΙΙΙ έως και Ύστερη Μινωική ΙΒ). Η Λέσκα, σε απόσταση 13 χιλιομέτρων —σε νοτιή ευθεία γραμμή— από τον ορατό Άγιο Γεώργιο στο Βουνό και από το σπήλαιο, θεωρήθηκε και αυτή μινωικό Ιερό Κορυφής. Ταυτόχρονα, εκτιμήθηκε ότι λειτουργούσε ως παρατηρητήριο θαλάσσιων διαδρομών καθώς προσφέρει ανεμπόδιστη θέα στις πελοποννησιακές και τις κρητικές ακτές (εικ. 3)². Το Καταφυγάδι, σαν χρονοκάψουλα, περιέχει το σύνολο των πολιτισμικών στοιχείων που συνθέτουν τη φυσιογνωμία των Κυθήρων, η οποία διαχρονικά έχει δεχθεί επιρροές (και μετοικούντες) από τη Λακωνία, την Κρήτη, τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους ή τις ακτές της Αδριατικής (εικ. 4, 5, πίν. 1).

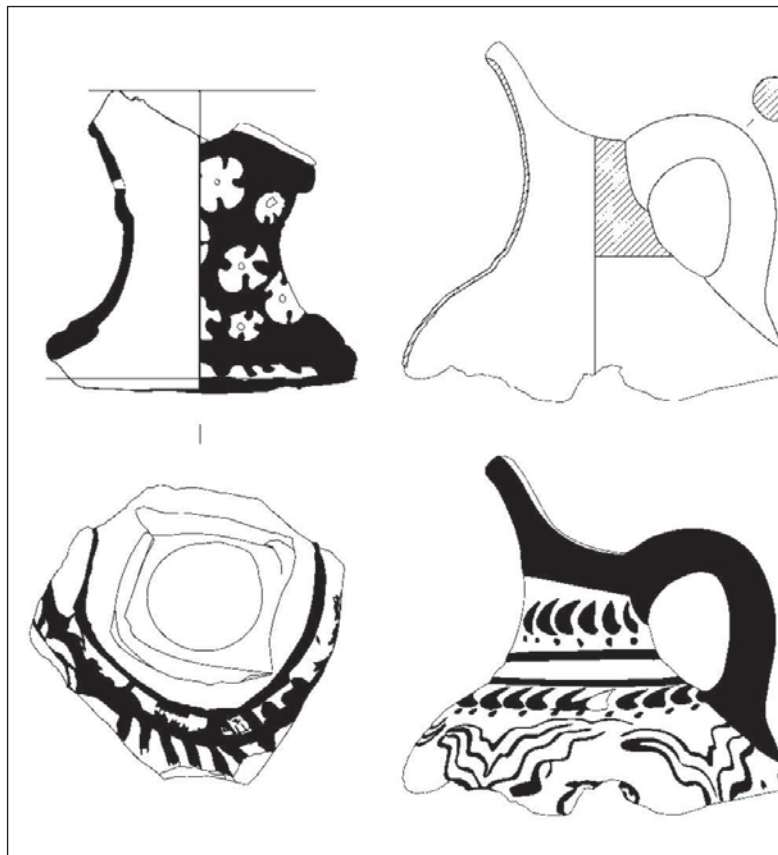
Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

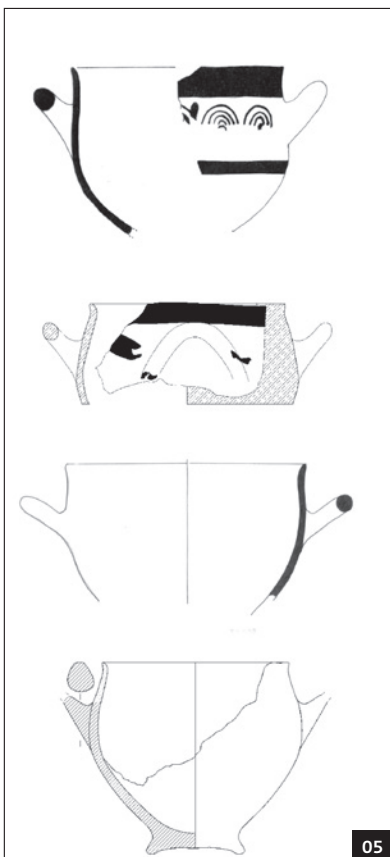
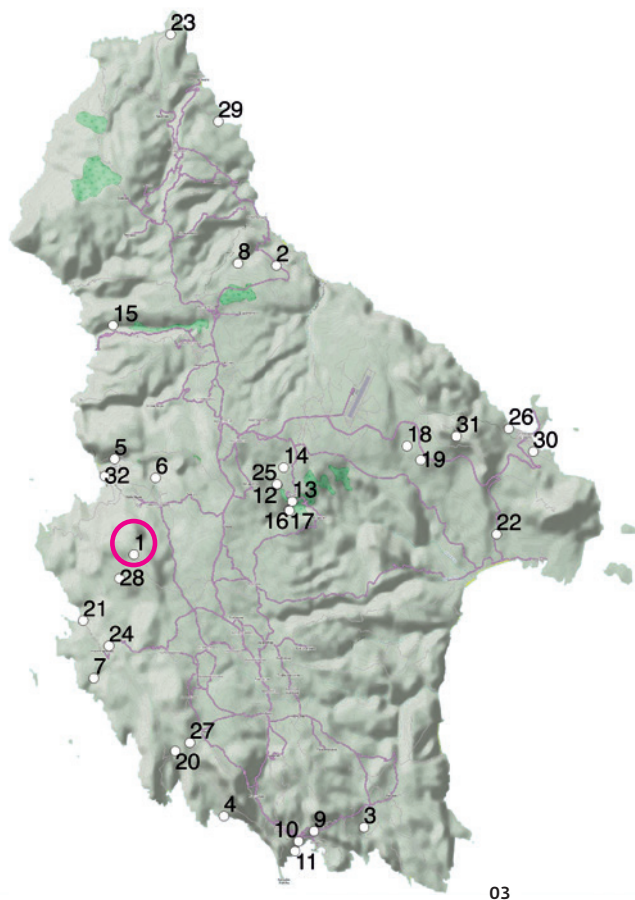
Το φυσικό έγκοιλο (εικ. 7) αποτελείται από δύο αίθουσες (τις Α και Β, που συνδέονται μεταξύ τους με ένα χαμηλού ύψους πέ-
ρασμα) και από τουλάχιστον πέντε αδιέξοδους διαδρόμους³. Το δάπεδο της αίθουσας Α είναι εξ ολοκλήρου καλυμμένο από διάσπαρτα κομμάτια βράχων ποικίλου μεγέθους (από μεγάλους ογκόλιθους έως εύκολα κυλιόμενες πέτρες και παρασυρόμενα από το πέλμα χαλίκια). Η στενή είσοδος είναι αποτέλεσμα σταδιακής κατάρρευσης (εικ. 8) και ο εισερχόμενος (έρποντας) στο βάραθρο μπορεί να σταθεί όρθιος μόνο στο βαθύτερο σημείο του χώρου, που βρίσκεται σε απόσταση 85 μέτρων από την είσοδο (εικ. 9).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ

Η μορφολογία του σπηλαίου υπαγόρευσε τα σημεία της αρχαιολογικής έρευνας (εικ. 1, 10). Αρχικά εξετάστηκε προσεκτικά το σύνολο της ορατής επιφάνειας του εγκοίλου και συλλέχθηκε το διάσπαρτο παλαιότερο ή νεότερο υλικό (εικ. 12, 13). Στη συνέχεια έγιναν ανασκαφικές τομές στα «επίπεδα» τμήματα⁴. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκε το βαθύτερο σημείο της αίθουσας Α (εικ. 9, 10), το οποίο συγκροτεί μια σημαντική χωρική ζώνη οριοθετημένη από ιστάμενους βραχόλιθους και, σε δύο περιπτώσεις, από τοποθετημένους λίθους σε μορφή πεσσού (τομέας Α).

Παράλληλα, το ενδιαφέρον στράφηκε στην αναβαθμίδα που αναπτύσσεται κοντά στην είσοδο, στη βορειοδυτική πλευρά του σπηλαίου (τομέας Β) (εικ. 1). Ο καταφορικός χώρος από την είσοδο έως την αναβαθμίδα έμοιαζε να λειτουργεί ως προθάλαμος. Η ίδια η αναβαθμίδα, πλάτους 1–2 μέτρων, ερμηνεύθηκε ως ενδιάμεσος χώρος προς την αίθουσα Β και ως η περιοχή ελέγχου της κίνησης προς και από τον τομέα Α.

02

Η δολίνη, δηλαδή ο ελλειπτικού σχήματος ασβεστολιθικός σχηματισμός (που προήλθε από την κατακρήμνιση παλαιότερης οροφής του σπηλαίου), και η σημερινή είσοδος του σπηλαίου στο δυτικό τμήμα του σχηματισμού. Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

03

Χωροθέτηση του σπηλαίου Καταφυγάδι (αρ. 1) και των σημαντικότερων σπηλαιωδών σχηματισμών στα Κύθηρα. Ο σχεδιασμός του χάρτη οφείλεται στους Θ. Χατζηθεοδώρου και Κ.Π. Τρίμμη (για περισσότερα στοιχεία: Trantalidou κ.ά. 2019, εικ. 3).

04

Θραύσματα αγγείων μεταφοράς υγρών, τα οποία χρονολογήθηκαν στην Υστερομινωική IB/Υστεροελλαδική IIA περίοδο. Τα δύο μεγαλύτερα θραύσματα είναι από ραμφόστομες πρόχους. Μελέτη υλικού: Β. Μηλιδάκη. Σχέδια: Π.Μ. Δεϊλάκη.

05

Βαθείς σκύφοι Υστεροελλαδικής IIIB – πρώιμης IIIG περιόδου. Μελέτη υλικού: Β. Μηλιδάκη. Σχέδια: Π.Μ. Δεϊλάκη.

06

Είσοδος στο σπήλαιο.
Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

07

Κατά μήκος τομή (στην οποία είναι ορατή η κατά 25–30° κλίση του δαπέδου) και κάτοψη του σπηλαίου στην οποία διακρίνονται μια μεγάλη και μια, κατά πολύ, μικρότερη αίθουσα καθώς και αδιέξοδοι διάδρομοι (περάσματα). Η συνολική έκταση του σπηλαίου υπολογίζεται σε περίπου 350 τ.μ. Τοπογραφική αποτύπωση από τους Φ. Στεφάνου, Π. Φιλιππάτου, Γ. Καραδήμου και Κ. Τρίμμη.

08

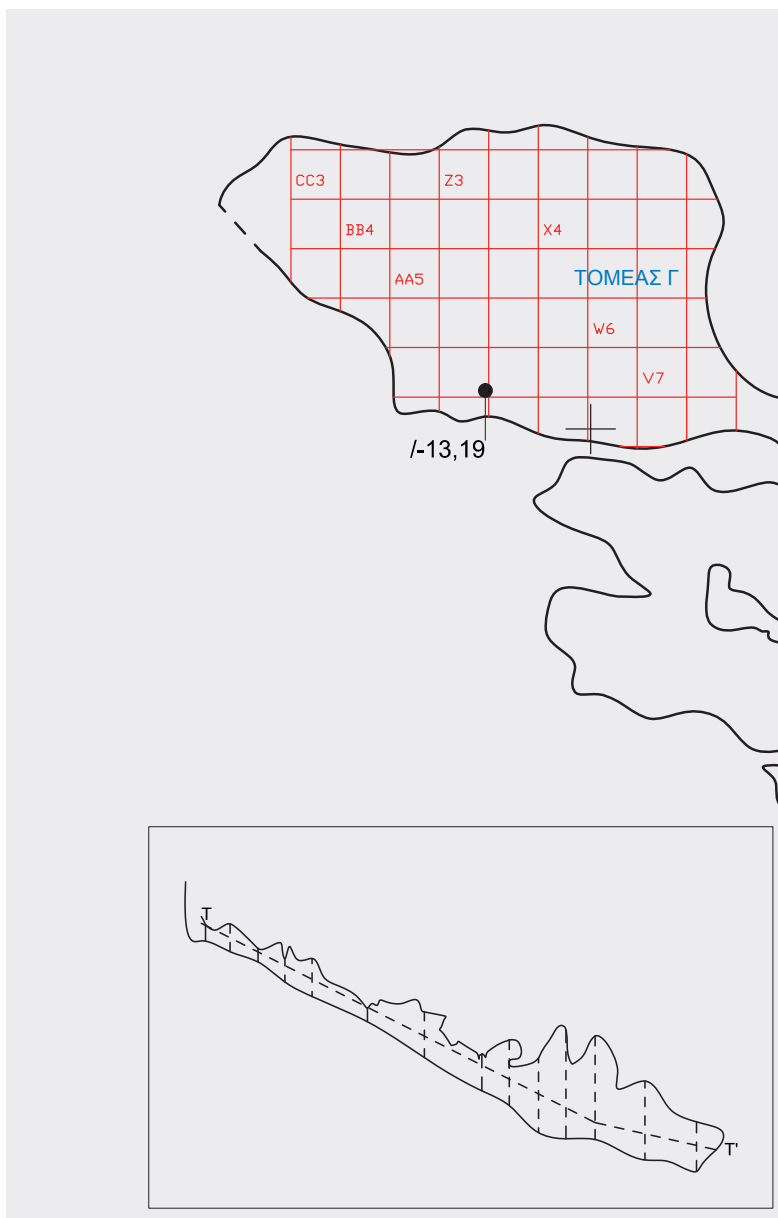
Θέαση της εισόδου από το εσωτερικό της φυσικής κοιλότητας. Μολονότι το δάπεδο του βαράθρου είναι καλυμμένο από κομμάτια βράχων, το μάτι μπορεί να διακρίνει σαφή οριοθέτηση διόδου μεταξύ του τοιχώματος του σπηλαίου και μονής σειράς τοποθετημένων λίθων.
Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

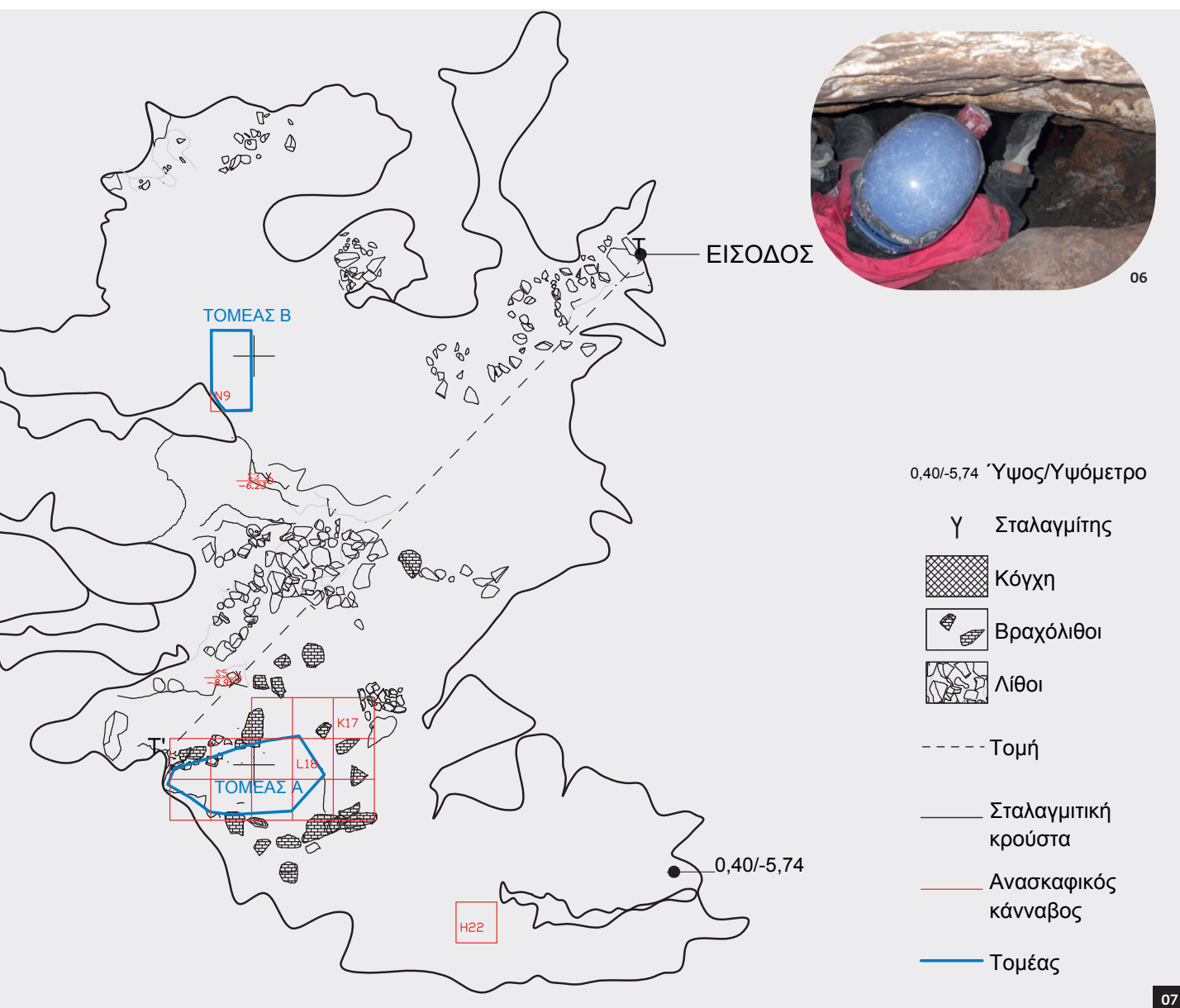
09

Θέαση του βαθύτερου σημείου του σπηλαίου από το μέσο της αίθουσας Α. Δεξιά του αρχαιολόγου Τ. Σωτηρίου, είναι ορατός ελλειψοειδής σχηματισμός από τουλάχιστον 8 ιστάμενους βραχόλιθους.
Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

10

Ανασκαφή στο βαθύτερο σημείο του σπηλαίου. Εικονίζονται οι αρχαιολόγοι Κ. Τρίμμης και Ε. Κωνσταντινίδη.
Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Ψήγματα γνώσης: Πηγές και τεκμήρια σύμφωνα με τα οποία επιβεβαιώνεται ο συσχετισμός των διαμενόντων στο δυτικό τμήμα των Κυθήρων με το σπήλαιο Καταφυγάδι αλλά και η λειτουργία του σπηλαίου ως κάψουλας ανθρώπινης μνήμης		
Στιγμές από την ανθρώπινη παρουσία εντός του σπηλαίου	Πηγές και Τεκμήρια	Βιβλιογραφία
ΠΕ II (β' μισό 3ης χιλ. π.Χ.)	Απόλυτη χρονολόγηση σε δύο δείγματα ανθρώπινων οστών στον τομέα Α, στην αίθουσα Α (Bristol Accelerated Mass Spectrometry laboratory). Λίγα θραύσματα αγγείων.	Knowles, Monaghan στο Trimmis κ.ά., υπό έκδ.: Milidaki στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 76–84.
ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙΑ (συμβατικό εύρος: 16ος/15ος αι. π.Χ. ή 1480–1425, 1510/1500–1440, ή 1600/1580–1520/1480)	Θραύσματα αγγείων. Τα αγγεία ήταν αφενός κλειστά (εικ. 4) «με τη χαρακτηριστική διακόσμηση του εναλλασσόμενου και του θαλάσσιου ρυθμού και αφετέρου χρηστικά αγγεία, κυρίως χύτρες, λεκάνες και πιθοειδή με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση».	Milidaki στο Trantalidou κ.ά. 2019· Μηλιδάκη στο Τρανταλίδου κ.ά., υπό έκδ.
ΥΕ ΙΙΙΒ/πρώιμη ΙΙΙΓ (συμβατικό εύρος: τέλος 14ου–αρχές 12ου αι. π.Χ.)	Θραύσματα αγγείων. «Η λεπτότεχνη κεραμική έχει ως χαρακτηριστικό σχήμα τον βαθύ σκύφο, ο οποίος απαντά είτε με γραπτή διακόσμηση, είτε ακόσμητος» (εικ. 5).	Milidaki στο Trantalidou κ.ά. 2019· Μηλιδάκη στο Τρανταλίδου κ.ά., υπό έκδ.
388–204 π.Χ. (95,4%)	Απόλυτη χρονολόγηση σε δείγμα ξυλάνθρακα σε λάκκο «παραβίασης», στον τομέα Α της αίθουσας Α (ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»).	Maniatis στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 76.
138–340 μ.Χ. (95,4%)	Απόλυτη χρονολόγηση σε δείγμα ξυλάνθρακα στον τομέα Α, της αίθουσας Α (ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»).	Maniatis στο Trantalidou κ.ά. 2019.
τέλη 13ου αι.–14ος αι. μ.Χ.: 1290–1398 (95,4%)	Απόλυτη χρονολόγηση σε δείγμα ξυλάνθρακα από τα ανώτερα στρώματα του τομέα Β (ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»).	Maniatis στο Trantalidou κ.ά. 2019.
14ος αι. μ.Χ.	Το τοπωνύμιο Καταφυγάδι, κοντά στον Μυλοπόταμο (Catafigadi di Acrotiri di Milopotamo), εμφανίζεται σε κατάστιχο του 14ου αι. που ορίζει τα όρια του κλήρου Gabreliana. Για να δοθεί μία τάξη πληθυσμιακού μεγέθους, ας σημειωθεί ότι έναν αιώνα μετά, το 1470, η νησιωτική κοινότητα αριθμούσε 500 κατοίκους.	Μαλτέζου 2008 (Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων, κατάστιχο Προνοητή Zorzi Demezo, φ. 345).
16ος αι. μ.Χ.	Απόλυτη χρονολόγηση σε οστό από κόγχη στο βόρειο τοίχωμα του σπηλαίου (Bristol Accelerated Mass Spectrometry laboratory).	Knowles, Monaghan στο Trimmis κ.ά., υπό έκδ.
τέλη 19ου αι. μ.Χ.	Εντοπισμός οστών και θραυσμάτων αγγείων, τοποθέτηση σε γεωφυσικό χάρτη, στο πλαίσιο της γεωγραφικής παρουσίασης των Κυθήρων.	Leonhard 1899, σ. 15.
1978	Παράδοση οστών και οστράκων στην Αρχαιολογική Συλλογή Κυθήρων.	Μπαρτσιώκας 1998.

11, 14, 15

Αίθουσα Β. Θραύσματα αγγείων.

12

Οστά αιγών νεότερων χρόνων. Τα ζώα εγκλωβίστηκαν και άφησαν την τελευταία τους πνοή στο σπήλαιο.

Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

13

Κελύφη από το θαλάσσιο γαστερόποδο *Monodonta turbinata*, το οποίο είναι γνωστό ως τροχός. Πρόκειται για κατάλοιπα γεύματος.

Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

14

15

Επιπλέον, μικρή δοκιμαστική τομή ανοίχτηκε στην εν πολλοίς καλυμμένη με σταλαγμιτικό επίταγο δεύτερη αίθουσα (εικ. 11, 15).

Η τεχνική της ανασκαφής βασίστηκε στην αφαίρεση στρώσεων όχι προκαθορισμένου πάχους, αλλά σύμφωνα με την απόχρωση, την κοκκομετρική σύσταση της επίχωσης και τα (κινητά) υλικά που εμπεριείχε⁵, δηλαδή ακολουθώντας το επεισόδιο ή την ανθρώπινη συμπεριφορά που το χώμα διηγείτο. Την πρώτη ανασκαφική περίοδο, το 2011, κοσκινίστηκε το σύνολο της αφαιρεθείσας επίχωσης.

Οι προαναφερθέντες χώροι γειτνιάζουν, συνομιλούν, επικοινωνούν και ταυτόχρονα, όπως προέκυψε από τις ανασκαφικές ενδείξεις, είχαν διαφορετική χρήση κατά την Εποχή του Χαλκού αλλά και στις επόμενες χρονολογικές περιόδους.

Στον τομέα Α, στον οποίο κατέληγαν τα εντός της αίθουσας Α ρέοντα όμβρια ύδατα, παρατηρήθηκαν επάλληλα γεγονότα συσώρευσης ανθρωπογενούς υλικού (σε μια σειρά επικαλυπτόμενων λάκκων) και σταλαγμιτικών αποθέσεων⁶ καθώς και εκτεταμένη (σε σχέση με την έκταση του χώρου) συγκέντρωση ανθρωπολογικού υλικού, κυρίως μεμονωμένων οστών και απολελυμένων οδόντων. Ακολουθώντας τη μεθοδολογία της φυσικής ανθρωπολογίας, παρατηρήθηκε ότι τα δόντια προέρχονταν κυρίως από παιδιά έως 5 ετών, εφήβους και νεαρούς ενήλικες. Τα οστά μετακρανιακού σκελετού παρείχαν συμπληρωματικές πληροφορίες ως προς τον αριθμό των ενταφιασμένων σωμάτων. Με βάση το συχνότερα εμφανιζόμενο οστό, το ανώνυμο οστό της πυέλου (λεκάνης), στα ανώτερα στρώματα των λάκκων βρέθηκαν τμήματα από 4 ανδρικούς σκελετούς, δύο εκ των οποίων ήταν ηλικίας 35–40 ετών, ένας τρίτος νεαρός ενήλικας 20–21 ετών και ο νεαρότερος όλων 15–20 ετών⁷. Έξι ανθρώπινα οστά και ένα δόντι αίγας, τα οποία υποβλήθηκαν σε ανάλυση ισοτόπων στροντίου και οξυγόνου (87Sr/86Sr, δ18O) στο Πανεπιστήμιο του Cardiff, με σκοπό τη διερεύνηση της προέλευσης και της κινητικότητας των κατοίκων, επιβεβαίωσαν συσχετισμό με τους πληθυσμούς της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου και της Κρήτης⁸.

Πότε έλαβαν χώρα αυτές οι ταφικές αποθέσεις; Τόσο η χρονολόγηση με άνθρακα 14, όσο και η τυπολογική ανάλυση της κεραμικής έδειξαν ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για εναπόθεση νεκρών κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, την Υστερομινωική ΙΒ/Υστεροελλαδική ΙΙΑ (ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙΑ) και την Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ έως την Πρώιμη ΙΙΙΓ πολιτισμικές περιόδους (πίν. 1). Μεταγενέστερες επεμβάσεις εντοπίστηκαν δέκα και πλέον αιώνες μετά.

Αντίθετα, στον τομέα Β, τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στα βόρεια τοιχώματα του σπηλαίου, σε μία μικρού πλάτους ορθογώνια κόγχη και, ανατολικότερα, κοντά σε μια διαλυμένη ξερολιθιά, προέρχονταν από σώματα που είχαν τοποθετηθεί εκτάδην (αν κρίνει κανείς από τη διάταξη όσων οστών είχαν απομείνει) και δεν ήταν καλυμμένα με χώμα. Οι ανώτερες στρώσεις της αναβαθμίδας έδωσαν χρονολογήσεις που συμπίπτουν με την Ενετοκρατία.

Στην ίδια την αναβαθμίδα, κάτω από τα επιφανειακά στρώματα, αποκαλύφθηκαν διαδοχικά οριζόντιες διευθετήσεις λίθων και επάλληλες, ανοικτές πυρές, σε μία

16

Κάτω γνάθος και δόντια ποντικού του γένους *Apodemus*. Μελέτη και φωτομικρογραφία από την Κ. Παπαγιάννη.

17

Σταλακτίτες. Φωτ.: Φ. Έλληνας (2011).

περίπτωση με ανεστραμμένο αγγείο, πράξη που συχνά ερμηνεύεται ως τελετουργική. Οι βαθύτερες στρώσεις έδωσαν κεραμική της Εποχής του Χαλκού. Δεν βρέθηκαν ανθρώπινα κατάλοιπα.

Τέλος, στην αίθουσα Β σώζονταν μεγαλύτερα τμήματα αγγείων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, συχνά καλυμμένα με σταλαγμιτικό επίπαγο (εικ. 11, 14, 15).

Από τις τομές της αίθουσας Α προήλθαν και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα, τα οποία περιλαμβάνουν «δημητριακά (σπόρους από μονόκοκκο και δίκοκκο σιτάρι, σιτάρι σκληρό/αρτοποιίας και κριθάρι), όσπρια (κουκί, ρόβι, φακή, λαθούρι, μπιζέλι), φρούτα και καρπούς (σπόροι και τμήματα σύκου, θραύσματα κουκουτοίων από σταφύλι και ελιά), μικρή ποικιλία από είδη της άγριας χλωρίδας και ένα μοναδικό σπόρο άγριου λιναριού»⁹. Προσώρας, ωστόσο, δεν έχει γίνει δυνατό να συσχετιστούν τα αρχαιοβοτανικά και τα αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα με συγκεκριμένα επεισόδια ενταφιασμού. Καρποί και σπόροι από τη γύρω περιοχή θα μπορούσαν να είχαν ενσωματωθεί στις αποθέσεις και μέσω φυσικών διαδικασιών (π.χ. της ροής των όμβριων υδάτων).

Αντίθετα, οι πετρογραφικές αναλύσεις σε δείγματα κεραμικής, οι οποίες έγιναν στο Ceramic Petrography Analytical Service του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, έδωσαν πιο συγκεκριμένες απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα. Κατά την πρώτη, ασυνεχή, περίοδο αφιέρωσης του σπηλαίου στον κόσμο των νεκρών, δηλαδή κατά την Εποχή του Χαλκού, ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για το πλάσιμο των αγγείων (τα οποία με τον έναν ή τον άλλον τρόπο συσχετίστηκαν με ταφικές πρακτικές) ήταν κατά κύριο λόγο τοπικός, ανεξάρτητα από το εάν τα σχήματα των αγγείων μιμούνταν τις εκάστοτε τάσεις της πελοποννησιακής ή της κρητικής ενδοχώρας¹⁰. Η προτίμηση αυτή επιβεβαιώνει αναλύσεις που έχουν γίνει και σε άλλες αρχαιολογικές θέσεις των Κυθήρων¹¹. Επιπλέον, όπως κατέδειξε η μελέτη οργανικών καταλοίπων σε θραύσματα αγγείων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (που διενεργήθηκε στο Cabot Institute for the Environment του Πανεπι-

στημίου του Bristol), ορισμένα από τα αγγεία περιείχαν μέλι¹², τεκμήριο γνωστό και από προγενέστερες αναλύσεις σε υλικά αρχαιολογικών θέσεων της ίδιας περιόδου¹³ αλλά και γνωστό γλυκαντικό εκείνων των χιλιετιών, μνημονεύόμενο και στις πινακίδες που φέρουν Γραμμική Β γραφή¹⁴.

Η μελέτη, τέλος, της μικροπανίδας προσφέρει στιγμιότυπα από τη ζωή των σπηλαιών¹⁵. Τα μικρά σπονδυλωτά (είδη ποντικών, εντομοφάγων, νυχτερίδες, σαύρες, φίδια, αμφίβια, μικρά πουλιά) είτε είχαν μεταφερθεί από μεγαλύτερους θηρευτές, όπως η κουκουβάγια, είτε είχαν παραμείνει για λίγο στο σπήλαιο (εικ. 16)¹⁶.

ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ

Είναι σαφές ότι το σπηλαιοβάραθρο (εικ. 6), εφόσον επιλέχθηκε για χρήση, δεν μπορούσε να αξιοποιηθεί, όπως συνήθως συμβαίνει, ως τόπος προσωρινής κατοικίας. Άλλωστε αρκετά σπήλαια, διαχρονικά, έχουν χρησιμοποιηθεί ως χώροι πρωτογενών ταφών ή ανακομιδών, ως χώροι φυσικής και νοητικής μετάβασης: «Και παίρνει με και πάει με σ' ένα μεγάλο σπήλαιο / που 'τανε μέσα σκοτεινά, δεν του δουδε ο ήλιος»¹⁷.

Είναι άγνωστο εάν η ύπαρξη σταλαγμιτικού διακόσμου (εικ. 17), η μεγάλη αντίθεση μεταξύ του γεμάτου ζωηρά χρώματα εξωτερικού χώρου και του απόλυτου σκότους στο εσωτερικό του ή η τοποθεσία του εγκοίλου επηρέασαν τον ψυχισμό των κατοίκων ώστε να αποφασίσουν τη χρήση του συγκεκριμένου σπηλαίου. Είναι, μέχρι στιγμής, άγνωστο εάν οι ζώντες σχημάτιζαν τελετουργική «πομπή» (αναγκαστικά ο ένας ακολουθεί τον άλλο και στις διόδους και στη διαδρομή) από την είσοδο προς τον χώρο απόθεσης των σωμάτων ή αντίστροφα (το βέβαιο είναι ότι διακρίναμε χώρους μετάβασης). Είναι ακόμα άγνωστο εάν και ποια μορφή είχαν οι διαβατήριες τελετές του αποχωρισμού, οι τελετές που μετριάζουν τη θλίψη της θνητότητας, όπως γράφει ο Irvin Yalom. Τα θραυσμένα αντικείμενα, παρότι καθημερινά, φαίνεται ότι νοημαματοδοτούν διαφορετικές χρήσεις στα διαφορετικά τμήματα του σπηλαίου.

Η έρευνα συνεχίζεται.

Ευχαριστίες

Η έρευνα έγινε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Επιχορηγήθηκε, κατά κύριο λόγο, από το Ίδρυμα Nicholas Anthony Aroney Trust – Kytherian Association of Australia, το Department of Anthropology and Archaeology του Πανεπιστημίου του Bristol, το Τριφύλλειο Ίδρυμα Κυθηρίων και τον Σύνδεσμο Πελασγών και Μυρμιδόνων στα Κύθηρα. Το 2011, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας παραχώρησε ξενώνες στην ανασκαφική ομάδα. Το Ερευνητικό Κέντρο «Δημόκριτος» προσέφερε το κόστος χρονολόγησης των δειγμάτων ξυλάνθρακα. Ο Δήμος Κυθηρίων παραχώρησε το προαύλιο του Δημοτικού Σχολείου Μυλοποτάμου ως προσωρινό εργαστήριο και το 2023 η ΕΦΑ Πειραιώς και Νήσων μάς φιλοξένησε στον ίδιο χώρο. Οι κύριοι Α. Λαχανάς, Α. Καστρίσιος, Θ. Σούρης και Ν. Νοταράς βοήθησαν σε πρακτικά ζητήματα της ανασκαφής. Ο αρχαιολόγος Π.Κ. Τρίμμις ανέλαβε τον συντονισμό των εργασιών στα Κύθηρα και στη Μ. Βρετανία.

Δεν θα γνωρίζαμε τίποτα για το Καταφυγάδι χωρίς τους υπέροχους συνεργάτες των δύο ανασκαφικών περιόδων και τους ερευνητές που αφιλοκερδώς εργάστηκαν, χωρίς τους συναδέλφους της ΕΠΣ. Όλες και όλοι διέθεσαν την ψυχή, το χαμόγελο και τα ταλέντα τους. Πρόκειται για τους Γ. Λαζαρίδη (γεωμορφολογία του χώρου), Φ. Στεφάνου, Γ. Καραδήμου και Π. Φιλίππου (αποτύπωση του σπλαιίου), Π.Κ. Τρίμμις, Μ. Ευωδιά, Κ. Gerometta, Μ. Αγραφιώτη, Γ. Ανδρέου, Ε. Κωνσταντινίδη, Τ. Σωτηρίου, Ν. Stropianna, Κλ. Ζηκίδη, Ελ. Μπελεγγρίνου, Β. Μπλιδάκη, Κ. Παπαγιάννη, Α. Παπαδέα, Γ. Κοτζαμάνη, Α.Μ. Νασιάκου, Σ. Φραγκέδη, Κ. Νικολάου, Ε. Μποργράκου, Α. Χρονάκη και Ε. Χάλαρη (αρχαιολογικές εργασίες), Φ. Έλληνα (φωτογραφίες), Ν. Δεϊλάκη, Δ. Μπακογιαννάκη, Β. Τριζώνη (σχέδια ευρημάτων), Γ. Γκιώνη, Β. Κλαρίδη, Β. Παπαμίκου (συντήρηση ευρημάτων).

Σημειώσεις

- 1 Πλήρης περιγραφή του καροστικού σχηματισμού δίνεται από τον Γ. Λαζαρίδη (ΑΠΘ) στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 71–73.
- 2 Georgiadis 2023, με παλαιότερη βιβλιογραφία για το θέμα. Αντίστοιχη, φυσικά, ήταν και η εκτίμηση της γεωγραφικής σημασίας της νήσου των κατά καιρούς αξιωματούχων, για παράδειγμα, του Προβλεπτού των Κυθίων Ιωάννου Συράντζο, σε έκθεσή του το 1545 προς την Ενετική κυβέρνηση (Τσιτσιλιάς 1993).
- 3 G. Lazaridis στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 71–73.
- 4 Πραγματοποιήθηκαν δύο ανασκαφικές περίοδοι (το 2011 και το 2023) που διήρκεσαν δύο εβδομάδες η καθεμία.
- 5 Κ. Τρίμμις στο Τρανταλίδου κ.ά., υπό έκδ.
- 6 Για τη στρωματογραφική ακολουθία βλ. Κ. Trimmis / K. Gerometta στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 74–76.
- 7 C. Zikidi στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 85–89. Δεν περιλαμβάνονται τα στοιχεία ανασκαφής 2023.
- 8 K. Faillace / R. Madgwick, στο Trimmis κ.ά., υπό έκδ.
- 9 Μελετήθηκαν 84 δείγματα από λάκκους, πυρές, περιοχές με συγκεντρώσεις οστών ή/και λίθων κ.λπ.: Γ. Κοτζαμάνη, στο Τρανταλίδου κ.ά., υπό έκδ.· G. Kotzamani, στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 89, 92.
- 10 Η έρευνα διεξήχθη από τους S. Fouriki / P. Quinn (στο Trimmis κ.ά., υπό έκδ.).
- 11 Kiriati 2003· Gregory / Tzortzopolou–Gregory 2015.
- 12 J. Dunne / R.P. Evershed, στο Trimmis κ.ά., υπό έκδ.
- 13 Tzedakis / Martlew 2001.
- 14 Fischer 2017.
- 15 Εδώ δεν γίνεται αναφορά σε ασπόνδυλα είδη του οικοτόπου των σπλαιίων, ούτε σε αμιγώς σπλαιόβιους οργανισμούς.
- 16 K. Papayianni, στο Trantalidou κ.ά. 2019, σ. 92–93.
- 17 «Ο κάτω κόσμος»: Χαροντικό ριζίτικο, στο Παυλάκης 1997, σ. 469.

Βιβλιογραφία

- Georgiadis 2023: Georgiadis M., *The Sacred Landscape at Leska and Minoan Kythera* (Prehistory Monographs, 72), INSTAP Academic Press, 2023, <https://doi.org/10.2307/jj.3876672>.
- Gregory / Tzortzopolou–Gregory 2015: Gregory T.E. / Tzortzopolou–Gregory L., *The Archaeology of Kythera*, The University of Sydney, Sydney 2015.
- Fischer 2017: Fischer J., *Food in Mycenaean Greece*, Ridero It Publishing, Kraków 2017.
- Kiriati 2003: Kiriati E., «Sherds, Fabrics and Clay Sources: Reconstructing the Ceramic Landscapes of Prehistoric Kythera», στο K.P. Foster / R. Laffineur (επιμ.), *METRON: Measuring the Aegean Bronze Age, Proceedings of the Ninth International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18–21 April 2002* (Aegaeum, 24), Université de Liège, University of Texas at Austin, Liège / Austin 2003, σ. 123–130.
- Leonhard 1899: Leonhard R., *Die Insel Kythera – Eine geographische Monographie*, Justus Perthes, Gotha 1899.
- Μαλτέζου 2008: Μαλτέζου Χ., *Τὰ Κύθηρα τὸν καιρὸ πού κυριαρχοῦσαν οἱ Βενετοί*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2008.
- Μπαρτσιώκας 1998: Μπαρτσιώκας Α., *Η παλαιοντολογία των Κυθίων*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 1998.
- Παυλάκης 1997: Παυλάκης Γ., *Ριζίτικα. Κρητική δημοτική ποίηση*, Βιβλιοεκδοτική Αναστασάκη, Αθήνα 1997.
- Trantalidou κ.ά. 2019: Trantalidou K. / Lazaridis G. / Trimmis K.–P. / Gerometta K. / Maniatis Y. / Milidaki V. / Papadea A. / Zikidi C.–A. / Kotzamani G. / Papayianni K. / Stefanou Ph. / Chatzitheodorou Th., «Consumed by the darkness: The archaeological assemblages uncovered during the 2011 excavation season at the Kataphygadi Cave, on Kythera», *Aegean Archaeology* 12 (2013–2015), 2019, σ. 65–100.
- Τρανταλίδου κ.ά., υπό έκδ.: Τρανταλίδου Κ. / Τρίμμις Κ.Π. / Παπαγιάννη Κ. / Κοτζαμάνη Γ. / Μπλιδάκη Β., «Αναγνώσεις και προσεγγίσεις στο (βιο)αρχαιολογικό υλικό από το σπήλαιο “Καταφυγάδι” Κυθίων», *Επιστημονικό Συνέδριο Κυθίων, 20 και 21 Σεπτεμβρίου 2019*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων, υπό έκδοση.
- Trimmis κ.ά., υπό έκδ.: Trimmis K.P. / Fouriki S. / Dunne J. / Faillace K. / Quinn P. / Evershed R.P. / Madgwick R. / Andersen M. / Millet M.–A. / Nederbragt S. / Knowles T. / Monaghan P. / Lazaridis G. / Fernée C.L. / Trantalidou K., «Aspects of an Island Society: Exploring local and regional dynamics in the Bronze Age Aegean through a multi-proxy analytical approach on archaeological data from Kataphygadi cave, Kythera», υπό έκδοση.
- Τσιτσιλιάς 1993: Τσιτσιλιάς Π., *Η ιστορία των Κυθίων: από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλύσεως της ενετικής δημοκρατίας υπό του Ναπολέοντος*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 1993.
- Tzedakis / Martlew 2001: Tzedakis Y. / Martlew H., *Archaeology Meets Science: Minoans and Mycenaeans – Flavors of Their Time*, National Archaeological Museum, 12 July–27 November 1999, Hellenic Ministry of Culture, Αθήνα 2001.